

ЛИЦАРІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Перший Зимовий Похід в експозиції «Музею української революції 1917–1921 років»

Перший Зимовий похід відіграв значну роль у боротьбі за Українську національну державу і став однією з героїчних сторінок в історії Дієвої Армії УНР. Похід тривав з 6 грудня 1919 року до 6 травня 1920 року. За цей час армія пройшла 2500 км (16,5 км щоденно), успішно провела понад 50 боїв, здобула низку міст і містечок по обидва боки Дніпра, захопила значні трофеї та полонених¹.

Експонати, які висвітлюють Перший Зимовий Похід в експозиції відділу «Музей української революції 1917–1921 років», надійшли від Фундації ім. О. Ольжича в Києві як подарунок Миколи Плав'юка – українського політичного і громадського діяча, останнього Президента Української Народної Республіки на еміграції, Голови Правління Фундації ім. О. Ольжича.

Ми розповімо про шість експонатів, з яких п'ять – оригінали і один – копія: 1) відзнака «Залізного Хреста»; 2) поштова картка М. Омеляновича-Павленка; 3) фотографія (копія) М. Омеляновича-Павленка 1921 р.; 4) книжка «1919–XX–1939. Зимовий похід. Слово групи лицарів Українського Залізного Хреста. – Ретроспективний огляд походу опертій на працю Ген. М. Омеляновича-Павленка. – Бібліографія». – Накладом групи учасників Зимового Походу в Празі й Нью-Йорку: Вид-во «Stylus», 1940. 5) книжка Юрка Тютюнника «Зимовий похід»; 6) поштова картка «Новітні Самураї» художника Д. Потороки.

1. Відзнака «Залізного Хреста» – це бойовий орден Армії УНР часів Першого зимового походу. Його повна назва: «Залізний хрест за зимовий похід і бої з 6 грудня 1919 року по 6 травня 1920 року». Орден встановлювався з метою «збереження у пам'яті нащадків згадки про славетний бойовий похід Української Армії в тил ворога».

Після Першого зимового походу Рада Народних Міністрів УНР підготувала проекти актів про нагородження всіх учасників походу спеціальними відзнаками, зокрема й проект статуту відзнаки «Залізний хрест». Проте розроблені проекти пролежали до жовтневих боїв 1920 року. Коли було вирішено негайно розпочати нагородження бойовими орденами, Головний отаман військ УНР С. Петлюра затвердив статuti, які зберігаються нині у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади України.

«Залізним хрестом» нагороджували всіх учасників зазначеного походу, «які не запламували козацької честі ганебними вчинками і зараз знаходяться в частинах»; осіб, що залишились під час походу через поранення чи хворобу; убиті в боях або ті, хто вмер від ран чи хвороб². Як сказано у статуті, затвердженому 19 жовтня 1920 року у Кам'янці-Подільському, особи, «що мають Залізний хрест, повинні стежити за тим, щоб жаден лицар цього хреста не запламував козацької честі. Кожен лицар, що зробив ганебний вчинок, притягається до відповідальності Радою (Залізного Хреста) по заяві хоч би одного лицаря»³.

«Лицарями Залізного Хреста» є всі військовослужбовці, які мають відзнаку Залізного Хреста.⁴

Крім того, «сестри-жалібниці, фершалиці й інші особи, жінки медичного персоналу отримують жетон (такий же Хрест, але зменшений у три рази, який носить у розетці жовто-блакитного кольору); жетон дає права і привілеї такі, як і відзнака Залізного Хреста»⁵.

Відбувалося нагородження за ухвалою Ради Залізного Хреста. Для старшин це була Армієвська Рада, для козаків – Дивізійна Рада. Список нагороджених подавався на затвердження Головному Отаманові й оголошувався в наказі по війську. Відзнаку під № 1 одержав генерал Михайло Омелянович-Павленко, № 2 – начальник штабу походу генерал Юрій Тютюнник

та № 3 – командир 2-ї Волинської дивізії генерал Олександр Загородський, та Головний Отаман Симон Петлюра. Питання про нагородження Симона Петлюри орденом Залізного Хреста позитивно вирішив Перший з'їзд Великої Ради Залізного Хреста, що відбувся у Каліші в таборі 27–28 квітня 1921 року на терені Польщі. Всього нагороджених було близько 3–4 тисяч вояків Армії УНР.

Ескізи ордену «Залізного хреста» виконав старший діловод Головного інтендантського управління армії УНР Северин Красноперів 4 вересня 1920 року. Нагороди виготовили в березні-квітні 1921 року у Варшаві, жовто-блакитні муарові стрічки – у Львові.

Цей орден – чотирикутний простий хрест, виготовлений із «чорно-вороної» сталі з рівними кінцями й вузькими окрайками з жовтого металу. В центрі хреста чотирикутна зоря золотистого кольору, в середині якої на блакитному тлі круга графічне зображення тризуба золотистого кольору. На звороті хреста – напис: «6. XII. 1919 За зимовий похід і бої 6. V. 1920».

Спочатку було здійснено два випуски (черги) відзнаки «Залізного Хреста». Вони відрізняються формою чотирикутної зірки, яка в другому випуску декорована «променями», та розміром хреста. Розміри першого випуску хреста – 42x42 мм, ширина стрічки – 35 мм, другого – 43x43 мм, ширина стрічки – 35 мм.

Значно пізніше був ще третій випуск, додатковий, який був повторенням другого випуску. Орден «Залізний хрест», представлений в експозиції, належить до третього випуску. Який затверджений 8.03.1958 року у новому статуті Ордену (лицарів) Залізного Хреста Головою Української Національної Ради Іваном Багряним та Головою Президії Орденської Ради генерал-полковником Олександром Загородським. Військове свято відзнаки Залізного Хреста ухвалено відзначати 6 грудня.⁶

Наступні три експонати розповідають про одну з найвідоміших постатей новітньої історії України, генерала Армії УНР Михайла Омеляновича-Павленка (1878–1952 рр.), який брав активну участь у національно-визвольних змаганнях, обіймаючи високі посади в українській армії у 1917–1921 рр. М. Омелянович-Павленко перебував на службі в українському війську за часів Центральної Ради й Української держави у 1918 р., командував Українською Галицькою армією в боях проти польських військ наприкінці 1918 – першій половині 1919 рр., очолював Запорізьку групу Армії УНР, здійснював операції проти білогвардійців восени 1919 року, обіймав посаду командувача Дієвої армії УНР під час Першого Зимового походу й українсько-польського союзу 1920 р. Саме під його керівництвом Армія УНР восени 1920 р. прийняла у нерівних умовах свій останній бій з ворогом і під натиском переважаючих сил Червоної армії відступила на терени Польщі, де на її старшин й вояків чекали роззброєння, табори для інтернованих.

Свою участь у визвольних змаганнях М. Омелянович-Павленко докладно описав у спогадах, що в кількох частинах побачили світ на еміграції. Мемуари українського командарма неодноразово перевидавалися продовж 1920-1930-х рр. У них відображено складний процес творення національних збройних сил, подано опис багатьох бойових операцій УГА та Армії УНР, зокрема Зимового походу 1919–1920 рр.⁷

2. Поштова картка М. Омеляновича-Павленка. На ній зображено М. Омеляновича-Павленка із вусами та бородою у білій смушевій шапці, одягнутого у шинель. Це фоторепродукція, під якою – напис: «Михайло Омелянович-Павленко Генерал – полковник. Начальний вождь УГА і Командувач Армії УНР. *1878-1952». На зворотному боці картки не зазначені вихідні дані. Припускаємо, що це видання вийшло в одній із європейських країн у 1950-х рр.⁸

3. Фотографія (копія) М. Омеляновича-Павленка (літо 1921 р.) під час його перебування в таборі для інтернованих у Петрокові. На цьому фото командарм зображений із вусами та бородою. На мундирі, в який він одягнутий, прикріплені його нагороди: орден «Залізного Хреста» і Георгіївський хрест (кавалер ордену Святого Георгія 4 ступеня).⁹

Після поразки Армії УНР у кінці 1920 року на території Польщі було інтерновано у табори близько 20 000 вояків. Умови життя були важкими, проте там розвинулося культурно-освітнє життя. Керівництво таборів інтернованих, яке мало зв'язки з урядом УНР в екзилі, організовувало для них військові навчання¹⁰. На еміграції М. Омелянович-Павленко, як і більшість ветеранів Армії УНР, брав активну участь у суспільно-політичному житті українців за кордоном. Для тисяч українців у вигнанні його ім'я було нерозривно пов'язане з боротьбою українського народу за свою незалежність.

4. Книжка «1919–XX–1939. Зимовий похід. Слово групи лицарів Українського Залізного Хреста. – Ретроспективний огляд походу опертій на працю Ген. М. Омеляновича-Павленка. – Бібліографія» складається з трьох розділів і низки додатків. Книжка відкривається списком командного складу армії у Зимовому Поході. У розділі I «Слово групи лицарів Українського Залізного Хреста, учасників походу» розповідається про значення Зимового Походу. Розділ II «Ретроспективний огляд походу опертій на працю Ген. М. Омеляновича-Павленка» – це виклад його праці «Зимовий похід». До Розділу III увійшли рецензії на працю М. Омеляновича-Павленка. Крім того, книжка містить: витяг із «Маршруту Армії Української Народної Республіки в «Зимовому поході» (6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р.); бібліографію Зимового Походу, укладену Петром Зленком; статут відзнаки «Залізного хреста»; «Схему маршруту Зимового походу армії У.Н.Р. в 1919-20 р.»; фоторепродукцію грамоти на орден Залізного Хреста, виданого М. Омеляновичу-Павленку; фоторепродукцію учасників відзначення 15-річчя з часу Першого Зимового походу¹¹.

5. Книжка Юрка Тютюнника «Зимовий похід».

Однією з легендарних особистостей українського національно-визвольного та повстанського руху була постать генерал-хорунжого Юрка Тютюнника (1891-1929 рр.). Його бойовий шлях розпочався на фронтах Першої світової війни у російській армії у чині прапорщика. Після утворення УЦР він активний організатор проведення українізації російських військових частин у Криму, учасник Другого всеукраїнського військового з'їзду, член УЦР. Восени 1917 р. організував кіш Вільного козацтва, став його отаманом. До травня 1918 р. контролював великі території на Київщині і Херсонщині, був одним із керівників Звенигородсько-Таращанського повстання проти німецьких та гетьманських військ. У лютому 1919 р. частини Ю. Тютюнника об'єдналися із загонами М. Григор'єва, утворивши могутню військову групу. Повстанці разом із Червоною армією провели бойові дії проти військ Антанти та Добровольчої армії. Невдовзі повстанці повернули зброю проти більшовицької армії, а згодом – проти Добровольчої армії. Ю. Тютюнник був одним із ініціаторів Першого Зимового походу. Був призначений заступником командувача Дієвою армією Української Народної Республіки. Після цього походу одержав звання генерал-хорунжого. Будучи інтернованим, став керівником Партизансько-повстанського штабу, готував та очолював Другий Зимовий похід. 1924 року повернувся в Україну і був схоплений. Радянська влада намагалася використати його авторитет для переконання діячів національно-визвольного руху в Україні та за кордоном перейти на свій бік. 1929 року був заарештований, вивезений до Москви і без суду розстріляний.

За участь у Першому Зимовому поході Ю. Тютюнник отримав орден «Залізного Хреста» за числом два, а його дружина, Віра Андріївна Тютюнник, яка під час походу була сестрою-жалібницею, нагороджена Залізним Хрестом числом п'ять. У день нагородження учасників походу бойові побратими Ю. Тютюнника підписалися на грамоті: «...твоє живе, повне великої моральної сили єство в найбільшій мірі одушевлює історичний похід армії У.Н.Р. в запілля ворога, коли ім'я отамана Юрка Тютюнника стало синонімом непереможного лицарського духу, коли воно промовлялось ворогами зі страхом і пошаною, а в серцях народу будило надії на визволення, на остаточну перемогу...».

У міжвоєнний період з'явилося чимало спогадів активних учасників Першого зимового походу та інших революційних подій. Зокрема, Ю. Тютюнник написав книгу «Зимовий похід 1919-1920 рр.», присвячену історії створення українського війська, боротьбі за українську державність у Першому поході. Зазначена праця складається з восьми розділів, в яких Ю. Тютюнник дає політичний огляд того періоду, описує бойові дії та організацію війська, а також ділиться своїми роздумами та спостереженнями. Ось як він пояснив необхідність написання цієї книжки: «Минає час, і учасники боротьби забувають факти. А Великий і неоцінний, кров'ю найкращих синів народу куплений досвід, може бути втрачений для загалу нації. Досвід боротьби є найдорожчим національним скарбом, і мусимо його передати в цілості молодшим поколінням, що мають нас заступити в будучих етапах боротьби.»¹²

6. Поштова картка «Новітні Самураї» художника Дмитра Потороки.

Після закінчення національно-визвольних змагань на еміграції Перший Зимовий Похід зобразив художник Дмитро Поторока. Він народився в м. Катеринославі, (тепер Дніпропетровськ) Запорізької обл. 10.09.1897. Художню освіту здобув у Київському мистецькому інституті, його професором був Федір Кричевський. Д. Поторока був митцем Київської реалістичної школи, створив картини, які зображали історичні події, портрети, натюрморти. В Армії УНР у ранзі підполковника воював у складі 4-ї Київської дивізії. Брав участь у Першому і Другому Зимових Походах, та нагороджений відзнакою Лицаря ордена Залізного хреста, Орденом (Хрест) Симона Петлюри та Военним хрестом Української Народної Республіки. Був інтернований, перебував у таборі для полонених у Каліші (Польща). Згодом жив у Варшаві, де продовжував мистецьку студію, його картини експонувалися на виставках у Братиславі.

ві, Берліні, Відні, Мюнхені. Після Другої світової війни перебував у таборах для переселених осіб у Німеччині та Австрії. Емігрував до США, там став співзасновником Об'єднання митців українців в Америці (ОМУА), приймав активну участь у виставках. Помер 1.12.1962 р. у м. Трентон (штат Нью-Джерсі, США).¹³

На оригінальній поштової картці зображено зимове поле, дорогу, по якій розтягнулася до горизонту валка вояків Дієвої армії УНР – піших, на возах, верхи на конях. На передньому плані зображено вояка, що сидить біля кулемета на возі. У віз запряжено двох коней. Навколо воза семеро – піших вояків. У верхньому лівому куті зображено гармату та вояків навколо неї. У правому верхньому куті зображено шість вояків на конях. Четвертий кіннотник тримає високе древо з синьо-жовтим прапором. На зворотному боці поштової картки – напис: «Президія Орденської Ради Ордену залізного Хреста Армії УНР. Голова: Олександр Загородський – генерал-полковник. Секретар і скарбник Іван Винник-сотник. Зобразив артист маляр Дмитро Поторока». Крім того, на звороті – відтиск печатки зеленого кольору: у великому колі якої повнофігурне зображення козака з мушкетом та такої ж висоти тризуба, що увінчаний хрестом.

Ілюстрацією до поштівки є спогади Лева Шанковського, учасника Першого Зимового походу: «Іхала кіннота, артилерія полк. Алмазова, піхота на возах, безконечна валка обозу і знову піхота на возах та кіннота. На дворі проймаючий холод, а під ногами грязюка зі снігом. У цій грязюці топтали вози, на яких їхали хворі й ранені запоріжці. «Не кидайте нас», казали вони своїм старшинам, коли здорові збирались в похід. Коні не могли тягнути возів і приставали. Ми кинулися пхати вози, але це мало що помагало. Вояки, які тільки що вилужали після тифу й легко ранені, позлазили з возів і почали йти за возами. Їх треба було попід руки підтримувати в марші. Дивитися на цих ранених і хворих було страшно: ноги в лахміттях, бо чобіт немає, позавивані коцями, бо немає плащів, зарослі обличчя з мутним поглядом очей... І такі вояки: неодягнені, босі, хворі й ранені здатні були на геройський подвиг і вважали, що краще загинути, як припинити боротьбу. Тільки глибоке переконання в правоту своєї справи могло їм додати сил, щоб витримати це лихоліття. Зовсім Інша картина була в другій половині квітня 1920 року. Командарм генерал М. Омелянович-Павленко робив перегляд Першої кінної бригади. На конях їхали здорові, вітрами осмалені козаки, веселі і певні себе. Обозів було мало, бо в ході Походу їх ліквідували, беручи коні для формування нових кіннотних відділів з козаків, що одужували від тифу і ран. Контраст між баченим після кількох місяців був найкращим доказом, що Дієва Армія вибрала правильне рішення. Діючи в тилах ворожих армій, користуючись повною підтримкою українського народу й, чисельних партизанських загонів Дієва Армія оновила свої моральні та фізичні сили, реорганізувалась згідно з вимогами партизанської боротьби в тилу ворога, та стала важливим фактором у боротьбі за українську державність».¹⁴

Бібліографія

1. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії УНР (1917-1921). Книга 2.-К., Темпора, 2011. – С. 139-146.
2. 6.12.1919-5.8.1920. Зимовий похід. Слово групи лицарів Українського залізного Хреста. Ретроспективний огляд походу опертій на працю ген. М.Омеляновича – Павленка. бібліографія Петра Зленка. Накладом комітету. Прага, 1940. С. 29, ч. II, п.1.
3. Там само. – С. 29, ч. II, п. 4.
4. Там само. – С. 30, ч. III, п. 1.
5. Там само. – С. 29, ч. I, п. 3.
6. Семютюк Я. Українські військові нагороди: Ордени, хрести, медалі, відзнаки, та нашивки. Друге доповнене видання. Торонто, Канада. 2004. С. 9-10.; Карпов В. Військові нагороди доби Директорії УНР // Воєнна історія: Науково-популярний журнал. – 2009, № 1(43).С. 121 – 130.

7. Омелянович – Павленко М. Спогади командарма (1917-1920): Документально-художнє видання /Упоряд.: М.Ковальчук. – К.:Темпора, 2007.

8. Там само. – С. 513.

9. Там само. – С. 527.

10. 6.12.1919-5.8.1920. Зимовий похід: Слово групи лицарів Українського залізного Хреста. Ретроспективний огляд походу опертій на працю ген. М.Омеляновича – Павленка. Бібліографія, 1919-XX-1939.- Прага; Нью-Йорк: Накладом групи учасників Зимового Походу в Празі й Нью-Йорку: Вид-во «Stilus», 1940. – 51 с.

11. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії УНР(1917-1921). Книга 2.-К.,Темпора, 2011. С. 147-155.; Омелянович – Павленко М. Спогади командарма (1917-1920): Документально-художнє видання /Упоряд.: М.Ковальчук. – К.:Темпора, 2007. – С. 527.

12. Тютюнник Ю. «Зимовий похід 1919-1920 рр.». Коломия, 1923 р.

13. Поторока Д. електронний ресурс <http://www.ukrainian-museumlibrary.org/>.

14. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Німеччина. Мюнхен, видавництво «Дніпрова хвиля». 1958. – С. 176 – 178; ...Енциклопедія українознавства в 11 т. – Львів Вид-во «Молоде життя». 2000. – Т.10. – С. 3787.

Наталія КОШОВА
молодший науковий працівник відділу
«Музей української революції 1917-1921 років»